

Egyéni-egyedi vagy egymást értelmező változatok?

A Fehér László-ballada komplex elemzéséről

A szóbeliségben élő és alakuló népköltészet mélyebb megismerése a formálódás természetéről is tájékoztató variálódáson keresztül lehetséges. Minél több változat ismert egy szövegcsaládból, lírai dalszövegből vagy balladából, annál közelebb juthatunk magához a szöveghez, a szöveg „lényegéhez”.¹

A szövegvizsgálat keretét, amelyre e tanulmány épül, a szoros zenei rokonság megléte képezi: a Fehér László-ballada elemzését egy azonos zenei típushoz tartozó dallamokkal énekelt, 75 tagú változattömegben végeztem.² A szövegekre egyszerre tekintettem önmagukban, és mint egy feltételezett egység (tartomány, corpus) elemeire is, más szóval egyedekre, variánsaik tükrében. A munka menete a következő volt: első lépésben az illető típus dallamaival közreadott balladát összes szövegváltozatának egyenkénti áttekintésével jellemeztem. Vizsgálatom kettős fonálának ez volt egyik iránya, egyik szála. Ebben a korai fázisban, már az egyes változatok elemzésekor felmerült a helyenkénti egymáshoz utalás

¹ Ez általában véve igaz a szóbeli hagyományozódásban alakult műfajokra, nézzük akár pl. a meséket is (Ortutay 1959.). Balladánkat tekintve a mondottak nem csupán az itt vizsgált szövegekre állnak, hanem zenéjükre, a dallamtípus zenei variánsaira éppúgy érvényesek. Népzenei típusunk valódi képe (az, hogy szervesen a régi, ún. sirató-stílusba tartozik) ugyanis szintén csak a típus alaposabb vizsgálatával, újabb összetevőinek megismerésével rajzolódhatott ki. Korábban a kutatás egy 19.sz.-i, népszínművön keresztül is elterjedt népies műdal („Repülj, fecském, ablakára”) holdudvarába sorolta (Paksa 2005: 199–212.). Egyik legnépszerűbb balladánk (Vargyas Lajos típusmeghatározása szerint: „A halálraítélt hűga”) más népzenei dallamtípusokhoz is gyakran kapcsolódik (pl. a „Debrecennek van egy vize” nagy típushoz). A balladamonográfia 78-féle dallamát közli (Vargyas 1976. II: 289–297.). Egyedülálló, hogy a szöveg történeti szempontból kivételes párhuzamot mutat dallamtípusunk átalakulásával. Betyármotívumokkal való gazdagodása ugyanis egyidőre tehető a dallam újabb népszerűsítésével.

² A Domokos Mária szerkesztette MNT XI. 2011. kötet CXLIV. dallamtípusa Fehér László-balladáinak tanulmányozásával elsődleges céloom a szövegvariálódás közeli vizsgálata volt. A zenei jellegű variálódást maga a zenei típus kiadási rendszere, a sorrend is bemutatja, ezenkívül pedig átfogó jellemzése olvasható a kötet dallamtípusainak leírásában (MNT XI. 2011: 22–23.) A balladavariánsok aprólékos vizsgálatára alapozott elemzések esetleg felidézhetik az olvasóban a 19–20. század fordulóján az európai folklorisztikára igen jelentős hatást gyakorolt, finn földrajz-történeti tudományos módszert. Annak elsődleges céljai a szövegű variánsok szisztematikus összegyűjtésével azonban egy-egy típus, típuscsalád elterjedtségének feltérképezése, valamint eredetének meglelése, az archetípus feltárása volt, amelyből az összes változat leszármazhatóságát remélték. A magyar folklorikára is erőteljes hatást gyakorolt „finn módszert” alkalmazta folklorisztikai szövegelemző munkája során – anélkül, hogy az ősfőforma, alapforma rekonstrukciójának koncepcióját elfogadta volna – pl. Korompay Bertalan is, aki a népköltészet, különösen az epikus műfajok vizsgálatához legmegfelelőbb módszernek mindenesetre az összes elérhető szövegváltozat összehasonlító elemzését tartotta. Számomra is egy tudományos alapon behatárolt variánstömeg speciális, összehasonlító vizsgálata kínálkozott a választott anyag többoldalú megismerésének legmegfelelőbb eszközéül. A finn földrajz-történeti iskola metodológiája – mely tárgykörben Landgraf Ildikó értő, szíves kalauzálását köszönöm – máig érvényes elemeket hordoz, legújabb értékelését ld. Frog: Revisiting the Historical-Geographic Method(s).

szükségessége, amiért ezután – a teljes áttekinthetőség kedvéért – a tartomány összes szerkezeti egységének szövegművelet analízisét külön-külön is elvégeztem. Ezzel az azonos funkciójú elemek számai keresztirányban összefonódtak, és így lehetségessé vált a dallamtípus Fehér László-balladáit pontról pontra, egymásra vonatkoztatni.

A jelen írás elsődleges célja annak bemutatása, hogy a ballada szövegvariánsainak e kettős szemléletű, komplex elemzése milyen többletinformációkhoz vezetett el, milyen pluszjelentésekre világított rá.³

Mindenekelőtt a ballada narratív vonalvezetéséért felelős szerkezeti vázáról – mint elsőrendű szervező faktorról – szükséges szólni. Az analízis első szempontjává a balladaszöveg felépítése, a szerkesztés vizsgálata kínálkozott.⁴ A variánsok tanulmányozása során az alábbi, anyagunkra nézve jellemzőnek tekinthető szerkezet-láncolat rajzolódott ki, [1]-től [9]-ig számozott egységeivel. E felépítés az adott dallamtípus szövegkorpuszának darabjaira vonatkoztatva, elenyésző kivétellel, egyöntetűen érvényes.⁵

A balladát alkotó szerkezeti elemek rövid ismertetése, jellemzése⁶

[1] Kiindulópont: cselekmény (lólopás, üldözés, elfogatás és bebörtönzés) helye, (ideje), jellemző motívum: hangos ostorcsapás. A ballada *nélkülözhetetlen kezdőleme*.

[2] Vallatás: epizód jellegű, *nem feltétlenül szükséges* egység. Helyszín: a vár.

[3] Fehér Anna reakciója: segít. Utasítja kocsisát. Helyszín: Fehér Anna udvara. *Lényeges elem*.

[4] Első párbeszéd: Anna és a bíró között. Helyszín: a vár, a bíró szobája. *Nélkülözhetetlen* elem (néhol mégis kimarad, de ha később, a második párbeszédéből kiderül, mi volt a bíró ajánlata, a történet épsége nem sérül).

[5] Vissza-visszatérő epizód, amely tudósít Fehér Anna jövés-menéséről a várban (szerepe a következő egység előkészítése, a helyszín előlegezésével). Ismétlődése az Annára nehezedő

³ E tanulmány célja a PhD disszertációm (Rudasné 2012.) egyik összefoglaló fejezetében kifejtettek önálló, több ponton újragondolt bemutatása.

⁴ A szerkezeti egységekre osztást maga a narratív műfaj kínálja. Balladánk kilenc egysége tulajdonképpen az új módszereket elterjesztett – Voigt Vilmos által (Voigt 1998: 224) a folklorisztika 'húzóágazatának' nevezett – mesekutatás egyik jelentős munkájában: Bengt Holbek könyvében „*move*”-oknak nevezett cselekményrészek megfelelői, amelyek mentén halad előre a történet. (Holbek 1987: 412–415., ahol egy mesetípus eseményeit éppenséggel a végétől pörgeti visszafelé; továbbá: 581–582.) Balladák szerkezeti egységekre bontását végezte sematikusán Vargyas Lajos is: A–B–C–D–E, Olosz Katalin pedig a Fehér László balladát, 18 korai erdélyi változat vizsgálatához osztotta 11 egységre. (Vargyas 1976.I.: 122–123, 150–154; Olosz 2011: 167–168.)

⁵ Nem számítva természetesen a kihagyások, esetleges tévesztések eseteit, amelyek kisebb-nagyobb mértékig átrendezik a cselekménysort, és ennek révén a ballada – még ha olykor értelmes marad is – módosul.

⁶ A variáns szövegét, amelyből a szerkezeti egységeket elvontam, ld. a tanulmány végén.

pszichikai teher növekedésének jelzését is szolgálja. Mindazonáltal *mellőzhető*, és ha éppen elmarad is valahol, attól a történet még legtöbbször követhető.

6 Második párbeszéd: Anna és bátyja között. Helyszín: a várbörtön ajtaja. *Nélkülözhetetlen* elem, általában 2 vsz.: Anna beszámolója, majd erre László figyelmeztetése. Gyakran kezdődik egy rövidebb, gyöngéd hangvételű üdvözléssel, ilyenkor egy versszakkal bővebb.

7 Harmadik párbeszéd: Anna és a bíró között. Helyszín: a vár, a bíró szobája, ideje: éjjel. Többnyire 2 vsz.: Anna gyanúja, majd a bíró hazugsága. *Nélkülözhetetlen* elem.

8 Párbeszéd: Anna bátyjához szól, a rabok válaszolnak. Helyszín: a várbörtön ajtajánál. *Nélkülözhetetlen* elem.

9 Befejező rész: Fehér Anna átka a bíróra, monológ. Hosszú felsorolása a válogatott, súlyos kínoknak, szenvedéseknek. *Elengedhetetlen* szerepe az, hogy a ballada végső, erkölcsi elégtételt szolgáltatson Annának (és nem mellékesen, egyúttal a balladával élő közösségnek).

A fent vázolt szerkesztés menetétől hetvenöt tagú korpuszunk két változata⁷ a cselekmény egy bizonyos pontján kivételesen eltér. Ez számunkra különös jelentőségű lehet, mivelhogy Vargyas Lajos műfaj-monográfiájában a balladatípus bemutatására kiválasztott, mindhárom, teljes szövegével közölt példa a felépítést tekintve éppen a mi anyagunkból kirívó két variánséval egyezik.⁸ Az illető szerkezeti eltérés ezekben annyi, hogy a várba bátyja szabadítására érkezvén, Anna nem mindjárt a bíróhoz megy a váltságdíjjal, ahogy a mi variánsaink legnagyobb többségében (ld. 4-es), hanem előbb bátyját keresi fel (6-os szerkezeti egység).

⁷ A jelen írásban a publikációban (MNT XI.) szereplő azonosítókkal hivatkozom a variánsokra. MNT XI. 523. és töredék 531.

⁸ Vargyas szempontjait, amelyek alapján eldöntötte, mely példákat válassza ki a balladák bemutatására, nem ismerjük. Bizonyára a legjellemzőbb, és a variálódás szemléltetésére is megfelelő változatokból közölt néhányat teljes szöveggel, és első strófájukat dallammal is a típusok élén. Véletlen is lehet, hogy választott három balladavariánsa – Békésből, Gömörből és Szabolcsból – ebben a tekintetben kontrasztot képvisel alapanyagommal szemben. Próbaképpen statisztikai vizsgálatot végeztem, hogy vajon melyik sorrend a gyakoribb. A központi népzenei gyűjtemény 8-as szótagszámú dallamtípusainak ún. tömbösített csoportjában őrzött Fehér László balladák közül, találmra, kiemeltem 70 darabot (a töredékeseket félre téve), és megnéztem, közöttük hány olyan van, ahol a várba érve Anna előbb a bíróhoz, illetve hány, ahol bátyjához megy. Az utóbbiakat pedig még tovább osztottam aszerint, hogy megtudakolja-e tőle a bíró nevét, vagy egyszerűen csak találkozni akar Lászlóval. A számok a következőket mutatják: a 70-ből 53 szövegváltozat szerint Anna azonnal a bíróhoz siet, hogy bátyját kiváltsa, és ezután keresi meg bátyját, hogy erről beszámoljon neki (néhány variánsban, csakúgy, mint az általam vizsgált corpusban is előfordul, hogy a bíróval folyt alkuról csupán ez a jelenet tudósít). Tehát a másik csoport sokkal kisebb: a 70-ből csak 17 szövegváltozatban keresi föl Anna előbb a bátyját, mint a bírót. (Ezek közül 11-ben tudakolja tőle a bíró nevét, 6 változatban nem.) A véletlenszerű mintavétel eredménye arra mutat, hogy az általam elemzett balladák felépítésbeli, eme kontrasztjától a Vargyas-monográfiában kiemelt három szöveggel nyugodtan eltekinthetünk.

Az első felmerülő kérdés így az, hogy vajon ennek a jelenetnek van-e önnön „helyi értéke,” vagy valójában mindegy, hogy a várba érkező Anna kit látogat meg először?⁹

MNT XI. 523. számú balladánkban tehát először a két testvér találkozik, és ezért az ún. ‘meghitt üdvözet’ motívum jóval hamarabb megjelenik, mint változataink legtöbbjében.

„– Fehér Laci, édes bátyám, / Ébren vagy-ë vagy mëghaltál? /

– Ébren vagyok, nëm aluszom, / Most is rólad gondolkozom.”

(Ehhez csatlakozik szorosán – itt még a dallamstrófán belül, a III–IV. dallamsorok kétszeri ismétlésére – a négysoros átvezetés a másik helyszínre, a bíróhoz.) Corpusunkban rendesen csak majd a bíróval folytatott alkut követően zajlik tehát a testvérek találkozása, beszélgetése, és így a [6]-os egység első elemeként hangzik fel a gyöngéd hangvétellű, kölcsönös üdvözet. Hogy e variánsban kivételesen Anna azonnal, amint megmentésére érkezik, keresi meg Lászlót (és nem is feltétlenül gyakorlati okból, hogy megtudja tőle a bíró nevét), azzal jár, hogy türelmetlensége, aggodása külön is hangsúlyt kap. Sőt, az erős érzelmi töltést hordozó ún. ‘meghitt üdvözlés’ is korábban felhangzik így a szövegben, ami hangulatilag tovább fokozza a jelenetet.

Az erős érzelmi töltés változatlan marad attól függetlenül is, hogy az üdvözetet követi-e a bíró neve utáni érdeklődés is (pl. MNT XI. 531.-ben):

„– Fehér László, édes bátyám, / Élël-ë még vagy mëghaltál? /

– Së nëm élëk, së nëm halok, / Most is rólad gondolkozok. //

– Fehér László, édes bátyám, / Hogy híjják a bíró gazdát? /...

Mármost ezek után érdemes utánagondolni, hogy a jelzett, [4]-es és [6]-os szerkezeti egységek megcserélődése valóban jelentésmódosító szerepű-e. Ha Anna, a várba érkezvén, előbb a bíróhoz megy, és csak utána bátyjához – mint dallamtípusunk balladaváltozataiban jellemzően (a két kivételt leszámítva), – akkor a testvérek párbeszédének összetettebb jelenetével: kettőjük szoros kapcsolatát példázó *üdvözlés*; + Anna *beszámolója*; + László *figyelmeztetése* később csúcsosodik ki a dráma, ami azután szinte sodró erővel hajtja a balladát a végkifejlet felé. Ez a kompozíció szempontjából szerencsésebb, a jelentést tekintve azonban meghatározó, módosító szerepe még sincs.

Ugyanakkor az, hogy a történet mely pontján hangzik fel a ‘meghitt üdvözet’, alkalmasint mégis befolyásolhatja a történetek megítélését (Anna döntését illetően). Továbbra is kérdés

⁹ Olosz Katalin könyvében e két elem sorrendisége nem a jelentésre gyakorolt hatás szempontjából lényeges. Számára ez az általa közölt, korai, írott erdélyi Fehér László-balladák ponyvanyomtatványokhoz való szorosabb vagy lazább kapcsolatának (egyáltalán meglétének) egyik bizonyítéka. (Olosz 2011: 184-185.)

marad még, hogy az elemek időrendbeli változása miként hat: jelentésmódosító-e, vagy netán csupán árnyaló, finomító szintű? Ennek eldöntéséhez következő két példánk fog elvezetni.

Az MNT XI. 533–543. VAR. g)¹⁰ jelzetű balladában a [4]-es és [6]-os jelenet sorrendi cseréjéről nincs szó (a megszokott rend szerint következnek), annál inkább ez utóbbi szerkezeti egység hiányosságáról. A [6]-os jelenet fő dramaturgiai szerepe a balladában az, hogy tudassa, mi történt a bíróval folytatott „tárgyaláson”, és Lászlónak erre válaszként adott kemény, határozott és elutasító (Annát figyelmeztető) reakcióját közvetítse. Általában ez két strófa terjedelmű, és legtöbbször megelőzi a testvérek közeli, szoros kapcsolatát érzékeltető ‘*meghitt üdvözet*’ szakasza. A jelenet gerincét e három összetevőből kettő (Anna beszámolója és Lászlónak a tragédiát vizionáló figyelmeztetése) képezi. A balladában előzőleg elhangzott [4]-es egységből Anna és a bíró párbeszédét már megismertük, újdonságot ezen a ponton egyedül csupán László figyelmeztetése hordozna. A szóban forgó előadásból ez azonban ugyanúgy hiányzik, mint a hűg beszámolója. Mivel pedig így a tragédia konkrét előrevetítése elmarad, nem keletkezik veszélyérzet és feszültség sem. Ez a variáns emiatt nem teljes értékű. Ilyen körülmények között Anna cselekedete is más fényben tűnik fel. Mert mi is történik itt? A bíró ajánlattétele után a lány végigsétál a folyosón, bátyja cellájához, és ott (10. vsz.) érdeklődik: „Fehér Laci, édes bátyám, / Ébren vagy-e vagy alszol már?”. Hallván pedig bátyja válaszát: – „Ébren vagyok, nem aluszok, / Most is rólad gondolkozok”, – dönt. Döntése pedig pusztán érzelmi alapon nyugszik, mivel az ‘előrelátó’ figyelmeztetés hiányában racionális fontolgatás vagy meggondolás egyáltalán föl sem merül (mint ahogy az elképzelhető lenne László józan előrelátással más variánsokban megjósolt szavaira). Ámbar máskor, amikor a tiltás ellenében cselekszik, sincs szó soha arról, hogy mit érez Anna – így gondolhatjuk önféjűnek, hősnek vagy naivnak is. Itt, ebben a változatban, a csonkult [6]-os jelenet szerkezeti különossége azt a hatást kelti, hogy Fehér Anna tettét egyedül kettejük viszonya vezérli.

Az MNT XI. 533–543. VAR. n) jelzetű balladával is hasonló a helyzet, pedig ebből nem hiányzik László figyelmeztetése. Itt csak a sorrend rendkívüli: a meghitt üdvözet nem a „helyén” (a párbeszéd elején) szólal meg, hanem kivételesen a figyelmeztetés után. Erre következik azután az átvezetés a [7]-es szerkezeti egységhez, az éjszakai jelenethez. Íme, a jelenet:

¹⁰ Id. Melléklet 2.

8. „– Ne hálj avval a disznóval, / Az akasztanivalóval! / Mert lányságodat elveszi, /
Bátyádnak fejét veteti. //
9. – Fehér Laci, édes bátyám, / Ébren vagy-e vagy meghaltál? / – Ébren vagyok, nem
aluszok, / Csak terólad álmodozok. //
10. Fehér Anna semmit sem szól, / Végigsétál a folyosón, / Folyosóról folyosóra, /
Megy a bíró ajtajába. //

A 8. és 9. versszakok bizonyára véletlen sorrendcseréje különös hatású. (Hiányzik egyébként Anna beszámolója is, de azt pótolja, hogy a bíró ajánlata éppen az előző szakaszban hangzott.) Mintha a szentencia: „lányságodat elveszi, bátyádnak fejét veteti” nem is Fehér László szájából, hanem valamiféle narrátoréból, ‘kívülről’ hangoznék. Ebben része van a beszédmódnak is. Érdekes sajátosság, hogy a ballada e pontján számos változatban önmagáról 3. személyben szól László, itt éppen így: *bátyádnak* fejét veteti! A szerkezeti egység szokatlan felépítése pedig lélektanilag némiképp más színezetet ad Anna önfeláldozásának – hiszen nem László figyelmeztetését követően indul a bíróhoz, hanem miután ezt hallja tőle: „*Csak terólad álmodozok*”.

Hogy milyenek képzelhető a lány lelkiállapota, ahhoz csak az állandónak mondható formulával („folyosóról folyosóra”) ellátott 5-ös egységbeli, Anna mozgását leíró igék nyújthatnak némi fogódzót. Az előbb tárgyalt két változatban a semleges „*végigsétál*” és „*megy*” igék szerepelnek, de a sok más előadásban ezen a helyen elhangzó *szalad, kiszalad, végigszalad, sírva sétál...* stb. kifejezések külön-külön és együttesen is erőteljesebben megrajzolják a bátyja és a bíró között oda- és visszajárkáló, kétségek között hánykolódó főhős alakját.

Az imént tárgyalt két balladában tehát, a 6-os szerkezeti egységnek a megszokottól eltérő komponáltsága révén (hogy a testvérek üdvözlő motívumára mintegy következőképpen jön Anna önfeláldozási jelenete) nagyobb hangsúly kerül kettejük meghitt viszonyára. Bensőséges kapcsolatukat a fogalmazásmód egyébként is erőteljesen kiemeli („*Most is rólad gondolkozok*”, ill. „*Csak terólad álmodozok*”). Más változatban ugyanez így is elhangzik: „*Csak teérted hervadozok*”).

Mindezek alapján belátható, hogy egyes jelenetek vagy azok elemeinek időbeli átrendeződése önmagában is befolyással lehet a jelentésre, akár anélkül, hogy a történetet alapvetően megváltoztatná. A konkrét megszövegezés ezt pedig esetenként tovább is árnyalja. (Mint a fenti bemutatásban látott, mozgást közvetítő igék kiváltotta lélektani hatással, amit a szóhasználat eredményez. De hasonlóképpen jelentést finomító, fontos szerepe lehet egy

nyelvtani személyváltogatásnak is: a „szentenciává” lényegülő vízióban, ahol László így beszél Annának önmagáról: „bátyád”). A variánsok vonatkozó jeleneteinek összegyűjtése és összehasonlítása nyújthat kulcsot a ballada tulajdonképpeni jelentésének vagy jelentésrétegeinek megfejtéséhez.¹¹

A 6-os szerkezeti egységet a ballada nem nélkülözheti (mint ahogy a 7-est sem)! A corpus egyik változatából mégis teljes egészében kimarad,¹² ami miatt abban – bár végigfut a történet – rettentő hiányosság tátong: a testvérek nem találkoznak, nem beszélnek egymással. Anna a börtönhöz csak az éjszakai jelenet után megy, ahol bátyját már nem találja, és hallván, mi történt vele, nem marad más számára, mint a tőle telhető legsúlyosabb bosszú: az átokmondás.

A feljebb leírt, összetett 6-os szerkezeti egység olykor viszont valósággal emblematikussá válik. Gyakori ugyanis, hogy a ballada itt megszakad; vélhetően éppen azért itt, mert az e ponton megjelenő jóslat magát a történet fő szálát valamiképpen végig is vezeti. László figyelmeztetése ily módon túlléphet közvetlen szerepén, mivel a tragikus fejlemények víziószerű előrevetítése szinte átlényegül magává a tragikus történésé. Ilyenkor homályban maradnak fontos részletek, még az állásfoglalást megtestesítő-kifejező – mondhatni – erkölcsi elégtétel, Anna átka is elmarad. A ballada szinopszist, ‘szüzséjét’ közvetítik csupán e változatok, így nem tekinthetők teljes értékűnek. A töredékek között corpusunkban négy ilyen variáns található.

Az eddigiekből is kitűnik, hogy a ballada egy-egy adott jelenetét árnyaltabban lehet megítélni a többi variáns fényében, az egyes előadásban elsikló részlet pedig más változatok ismeretében jelentőséget nyerhet. Említett példáinkkal elsősorban a balladai testvérpárnak egymáshoz fűződő kapcsolata került az előtérbe, ezért – mint a balladaszöveg kétfajta elemzése eredményeképpen kirajzolódott többlet-tartalmak egyik kulcsfontosságú elemét – kettejük összetartozásának kérdését körvonalazom először.

Anna önfeláldozásának motivációjához a ballada 3-as szerkezeti egysége már előre jelzésekkel szolgál (gondolkodás nélkül, azonnal intézkedik: kocsisát riasztja, kincseket pakoltat fel vele, és máris indulnak László szabadítására). Lászlónak húgához való viszonyulásáról pedig először a vallatási (2-es) jelenet tudósít (néhol talán félremagyarázható

¹¹ Mint ahogy az egyes változatok elemzéséhez is szükséges lehet a többi variáns vonatkozó részleteinek, az ún. allomotívumoknak a bevonása. A disszertáció külön fejezete foglalkozik valamennyi szerkezeti egység szövegkészlet-vizsgálatával. E tanulmányban aláhúzással is hangsúlyozom, valahányszor a speciális esetet az általánossal összefüggésbe hozom.

¹²MNT XI. 541.

módon, amire majd külön kitérek), később pedig a [6]-os egység párbeszédének figyelmeztető szólama, amelyben László önnön sorsukat előrevetíti. Kapcsolatukat illetően azonban a legfontosabb és egyben legtalányosabb az, amit a 'meghitt üdvözlés' szavai közvetítenek. A [6]-os szerkezeti egység I. sorában, amikor félénken tudakolja, ébren van-e, egyáltalán életben van-e még, bátyját így szólítja meg Anna: „Fehér László, *édes* bátyám” vagy „Fehér László, *kedves* bátyám”. E párbeszédés strófa IV. sora tartalmilag minden variánsunkban stabil, benne László – bár különféle kifejezésekkel, de – mindenhol Annát szerető féltésének, aggodalmának ad hangot. Az érzelmi kötődés beszédés tanúi az itt szereplő igék: leggyakoribb (19-szer fordul elő) a csak terólad „*gondolkodom*” vagy „*gondoskodom*”.¹³ Ám a terólad „*álmodozom*” és a teérted „*hervadozok*” kifejezés is (összesen 6 szövegben) szerepel a variánsokban! Ez utóbbiak keltik különösen azt az érzést, hogy a két ember érzelmi kötődése intenzívebb és más jellegű, mint ami testvérek között megszokott. E két szókapcsolat: *rólad álmodozom, érted hervadozok* nem annyira testvéri, mint inkább szerelmes kötődés kifejezéséhez illik.

Ehhez hasonlóan zavarba ejtő a balladai történet elejét, a lólopást, elfogatást és vallaszt megrajzoló variánsok már említett, [2]-es szerkezeti egységében több ízben előforduló részlete, ahol László a vallaszkor szóba hozza szépséges húgát, Annát. (A jelenet legtöbb változatában ezt csak nyomásra, a vallaszók kérdésére válaszolva teszi.) Olosz Katalin, nemrég megjelent könyvében, ahol a ballada tizennyolc erdélyi, korainak számító, írásos feljegyzését közli és elemzi, e momentumot egyértelműen árulásként értelmezi¹⁴ – véleményem szerint túlzottan sommásan. Kétségtelen ugyan, hogy az általam vizsgált corpusban is (ahol 75 szövegből 36-ban van egyáltalán vallaszi jelenet) jóval több az olyan variáns, amelyben László rákérdezés nélkül, kéretlenül tesz említést vallaszójának Annáról, ráadásul – két kivételtől eltekintve – valamilyen kitüntető jelzővel illeti, sőt néha még lakóhelyét is megjelöli. Az Annára aggatott jelzők között sokszor szerepel a 'gyönyörű', és ezen kívül néhány egyéb is felbukkan (pl. aranyos, csinos, kedves, takaros). Ellenben feltűnő, hogy amikor a vallaszók rákérdeznek: „Van-e gyönyörű húgocskád?”, kivétel nélkül mindig ugyanez a jelző (*gyönyörű*) társul a személyhez, mint ahogy László válaszában is ezt halljuk. A rákérdezést tehát úgy is elkönnyelhetjük, hogy Fehér Anna szépségének híre ment, lénye így él a köztudatban. Ahelyett, hogy húga elárulására kellene gyanakodnunk László szavai

¹³ Utóbbi a tájnyelvben az előbbi jelentést is hordozza, de alaki ritkaságával a szótó – 'gond' – eredeti jelentéskörét is felidézi.

¹⁴ „alku tárgyakként emlegeti a húgát”(Olosz 2011: 85.)

alapján, magam inkább afelé hajlok, hogy Anna jelzőjét ‘epitheton ornans’ jellegűnek tekintsük. Az antik eposzok állandó jelzőihez hasonlóan ugyanis a „gyönyörű” ugyanúgy a személy egy jellemző tulajdonságát emeli ki, és rá vonatkoztatva, hozzá tapadva, konzekvensen megjelenik, függetlenül a szöveggörnyezettől, – azaz itt éppen attól, hogy ki említi. A rögzült szókapcsolat (*gyönyörű húgocskám*) valamiképpen veszélyérzetet keltő. A vallatási jelenet némely változatból hiányzik (a lólopást, virtuóz szökési kísérletet és az elfogatás hajszáját leíró, „betyáros” balladai motívumok csoportjába tartozik), akár nélkülözhető is.

A jellemzően a 6-os szerkezeti egység elején megjelenő, általam „meghitt üdvözlésnek” titulált motívummal kapcsolatban (ami különben, indító kérdésével több változatban a ballada során még később is felbukkan) a dallamtípus teljes variánskörére vonatkozó, soronkénti összevetés csak megerősítette azt, ami a dallamtípus balladáinak egyenkénti végigvizsgálása során is feltűnt: a párbeszéd fogalmazásmódja a két testvér közötti kapcsolat rendkívüli intenzitását sugározza. A megszólítás jelzői, Anna aggodalmas kérdése, de legfőképpen László válasza bensőséges, majdhogynem szerelmes hangvételű. (A drámai cselekmény lényeges tartalmi összetevőitől függetlenül is, jobban mondva azon felül, pusztán a kifejezés szintjén vizsgálódva is erre jutunk.)¹⁵

E különös hangvétel okát találgatva kétféle lehetséges magyarázat merül föl. Egyrészt testvérek, báty és hűg között teremthettek szoros köteléket a régebbi korok társadalmi viszonyai, esetleg a nagycsaládi berendezkedésből eredhet, hogy a báty (talán atyja helyett is) komoly felelősséget érez hűga iránt, és aggódik sorsáért, jövőjéért. A hűg pedig gyöngéd, hálás szeretettel viseltetik iránta, és önfeláldozó bátorsággal vállalja megmentését. („A régi magyar magánjog alapintézményei”¹⁶ szerint „a 16 éves nő (...) minden birtokjogáról tetszése szerint rendelkezhetett, de csak akkor, ha nem állt atyai hatalom vagy gyámság alatt, azaz ha már férjhez ment.” – Anna ugyan hajadon, életkorát sem tudjuk, de egyedül dönt és cselekszik. Ha bátyja gyámsága alatt áll, annak veszte saját egzisztenciáját is veszélyeztetné.

¹⁵ Fölmerült a hangvétel értelmezésével kapcsolatban, hogy a ballada szövegezése régies nyelvhasználat nyomait viselheti, aminek következtében mai füllel esetleg másként értékelhetünk már bizonyos részleteket (Dávidházi Péter szíves megjegyzése). De „A két kápolnavirág” balladában az egymástól életükben elszakított szerelmesek (fiktív) párbeszéde ugyanezen a hangon szól, sőt ugyanezekkel a kifejezésekkel él: [... Kádár Katát elrabolták,/Feneketlen tóba dobták. // Gyula Márton azt hogy hallá,/Elmene a tó partjára:] / **Élsz-e, rózsám, vagy meghótál,** / **Vagy felőlem gondolkoztál?** // **Se nem élek, se nem halok,** / **Csak felőled gondolkozok.** / [Keresztet vetett magára, / S beléugrott a mély tóba.] // (Vargyas 1976. II.: 112., 27. sz. 6-8. vsz.)

¹⁶ Internetes források alapján – a Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék, ELTE honlapján található, a középkori magyar magánjog viszonyokat tárgyaló összefoglalásokból.

László pedig nem véletlenül félti a bírótól, hiszen a lány szüzessége elvesztésével jövőjét teszi tönkre.)

Másrészt viszont bármennyire erős is a társadalmi berendezkedés meghatározta kötelék, önmagában mégsem magyarázhatja ezt a variánsokból sugárzó bensőséges-szerelmes hangütést testvérek között. Vargyas Lajos nemzetközi áttekintéséből, a külföldi párhuzamok bemutatásából kiderül, hogy azokban férj és feleség vagy szerelmespár szerepel testvérek helyett.¹⁷ Legvalószínűbb tehát, hogy az ez irányú megfelelés is a balladaműfaj eredetéből fakad, ami ezek szerint nem csupán a szüzség vagy egyes motívumok egyezésében, hanem még a fogalmazásmód szintjén is megmutatkozik!

A testvérek érzelmi kötődésének taglalását követően László személyét külön is érdemes megvizsgálni. A betyárok üzte főfoglatosságon, lólopáson kapják rajta, ez a ballada kezdőpontja, az alapszituáció. Több olyan változatot is énekeltek a vizsgált dallamtípushoz tartozó dallamokra, amelyekben részletesen hallunk magáról a gáztettről, a lótolvaj utáni hajszáról és elfogásáról, és némelyik (mint láttuk) a vallatás jelenetére is kitér. Felmerül mégis a kérdés: ki is Fehér László valójában? Betyár vagy renitens, önmagát a törvényen kívül helyező nemesember?¹⁸ Az általam vizsgált anyagba ugyan nem ötvöződnék olyan további elemek, mint amelyek betyárballadákban gyakoriak, azonban balladánk más dallamokkal énekelt, tipikusan „betyárballadás” motívumokkal tűzdelt változataival gyakran lehet találkozni.

Hogy a László személyét, nemességét övező renitencia gyanúja miatt merült fel ezzel az anyaggal kapcsolatban, az megint az azonos balladajelenet többféle megfogalmazásának összehasonlító vizsgálatára vezethető vissza. A variánsok [I]-es szerkezeti elemének közelebbi szövegváltozataiból kitűnt ugyanis, hogy nem véletlen balszerencse folytán tudódik ki a lólopás bűne, ami a tolvaj elfogására indítja a bírót és embereit. Lászlónak nagyot szól az ostora! Végignézve az itt felhangzó igéket, nem csupán a hangutánzás sokféle módja tűnik fel, hanem az is, hogy az aktív igealakok jóval gyakoribbak, mint a passzívok! A leleplező hangeffektust kiváltó ostorcsapás – mint zajkeltő motívum – az általam vizsgált balladákban

¹⁷ Vargyas 1976. II.: 298–301. Ugyancsak ezt erősíti a feljebb, másik balladából idézett vándormotívum is, ahol szerelmespárról van szó. „A két kápolnavirág” kapcsán (amellyel a szóban forgó párbeszédén kívül közös a ballada-végi átok is) Vargyasban fölmerült egyébként, hogy a Fehér László-ballada viszonylag késői erdélyi meghonosodását illető elgondolása akár téves is lehet! Kádár Kata átoksorozatáról szólván írja: „Ez néha a legrégebbi, múlt századi följegyzésekben is előjön, amikor még nem fordult elő a Halálraítelt húga az erdélyi gyűjtésekben. (Tehát vagy megvolt már korábban is ez a ballada Erdélyben, csak elkerülte a gyűjtők figyelmét, vagy az átok régi, középkori balladai közhely, amit esetleg több balladában is felhasználtak.)” (Vargyas 1976. II.: 115.) Olosz Katalin könyvével (Olosz 2011.) immár a korai erdélyi jelenlét be is igazolódott.

¹⁸ Küllös Imola kandidátusi disszertációjában ezt írja: „A legtöbb változat indítása (...) olyan, mintha Fehér László, a balladai tragédia okozója betyár volna.” (Küllös 1990: 117.)

összesen 63-szor fordul elő (tehát általános), ebből passzív (vagyis a hang véletlenül is keletkezhet) 21-szer, aktívan (akár szándékosan) keltett hanghatásról viszont 42-szer, azaz kétszer annyi esetben beszélhetünk. Kifejezetten hangsúlyos a cselekvés 10 változatban: ‘Olyat vágott / Egyet csapott – fölhallatszott’ (3 vált.), ‘dúrogat’ (gyakorító képző!) – behallik’ (1 vált.). Nem csak ostorcsapásról, hanem több lóval való bravúros bánásmódról hírt adó változatokban: a ‘szélső lóra’ csap (4 vált.), kiált, vagy kilenc lóval vágat (1-1 vált.). Máskor nincs semmi hanghatás, azonban pl. ‘rácsapott – bevágatott’, azaz László direkt „Bevágatott Gönc városba”! Ez utóbbi variáns különösen is azt erősíti, hogy egyfajta demonstratív cselekvésről van itt szó. Fehér László a Fekete-halom vagy fekete homály alatt törvényt sért, de ezt nem titkolja, hanem betyár módjára hivatkozik tetteivel. Hogy miért, annak indítékai nem világosak.¹⁹ Nem az igazságtevés romantikus vágya vagy a társadalmi berendezkedés elleni lázadás hajtja Fehér Lászlót, mint a betyárokat, hiszen ő maga gazdag.²⁰ Húga várban lakik, hat lovat fogat be kocsijába,²¹ és kincseket pakoltat föl rá, amikor Lászlóért indul. Magából a balladából nem derül hát fény a valódi indítékra, azonban a mondanivaló szempontjából ez nem is olyan lényeges, mint az alapszituáció: László fogságba kerül. Vargyas balladakönyvében rámutat a külföldi párhuzamokra, ahol általában kincsektől súlyos kocsijával nagy zajt csapva a város kövezetén végigrobogó, gazdag főúrról van szó.²² (Nem lótolvajról. A legszembeötlőbb hasonlóságok: a gazdagság, a lovak és a zajkeltő motívumok.) Nem tudni tehát, hogy Fehér Lászlót mi készíthette lólopásra. Társadalmi háttere világosan gazdag családot rajzol köré. Azaz családot éppen nem, de egy szépséges húgot, aki „bent lakik a Fehér várban”, kincsük, vagyonuk van.²³ Amikor Fehér Anna megtudja, hogy bátyját elfogták, azonnal intézkedik, a bőséges váltságdíj rendelkezésre áll. Egyik variánsunkban Anna kocsisának adott parancsa nemcsak a váltságdíjról tudósít, hanem hatlovas kocsijáról is: „Fog’ be, kocsis, hat szép lovam, / Rakjá rája sok aranyat”.²⁴

¹⁹ Mindenesetre, minthogy a lólopás jelenet annyira meghatározó és olyannyira a betyárookra jellemző, érthető, hogy a címke rákerül Lászlóra. MNT XI. 542.-ben, a []-es szerkezeti egységben, a vallatáskor így szólítják: „Fehér László, híres betyár, / Van-e apád, van-e anyád? ...” Sőt, egyik változatunkban (MNT XI. 533–543. VAR. o) maga Fehér Anna nevezi így: „Hallod-é tē, híres bētyár, mit mond bíró?”

²⁰ Habár meg kell jegyeznünk, van arra is példa, hogy jómódú nemesből vált igazi betyár: ilyen volt Angyal Bandi, valódi nevén Ónody András. (Vargyas 1976. II.: 658.)

²¹ MNT XI. 519.

²² Vargyas 1976. II.: 300-301.

²³ „Akiért (...) egy véka aranyat nem sajnálnak felkínálni váltságdíjul, nem lehet közönséges lókötő betyár, az gazdag úr.” (Küllös 1990: 117.)

²⁴ MNT XI. 517.

Egy tizenkét strófás, zeneileg kiemelkedő színvonalú előadás²⁵ nagy vonalakban felvázolja a cselekményt, azonban teljes egészében kimarad belőle mindaz, ami arra utalna, hogy Fehér Anna és László milyen társadalmi-szociális háttérrel rendelkeznek. Hallunk a lólopásról, az elfogásról, Anna érkezéséről, hogy elmondja Lászlónak, mit követelnek tőle bátyja szabadságáért cserébe, de váltságdíjról, aranyakról, kincsekről nem esik szó a balladában. Amit veszítünk ezzel, nem kevés: a karakterek reális megítélésének lehetőségét! Fehér László itt közönséges lótolvajnak tűnik, akinek ostorcsapását meghallják, elfogják, húga pedig érte jön, hogy érdekében közbenjárjon. A börtöngazda nem egy, a törvénynek fittyet hányó gazdag nemesemberrel és a kincsekkel színültig rakott kocsin érkező, bátyja szabadságát pénzzel megváltani akaró húggal áll itt szemben! A ballada első részének fogyatékosága rányomja bélyegét a továbbiakra is. Hiába, hogy Anna és László párbeszédétől kezdve a folytatás már a megszokott: Anna beszámol a bíró által szabott váltságdíjról, bátyja pedig óva inti őt attól, hogy azt teljesítse. A bírót illető, itt szokásosan megjelenő jelzők (bitang, akasztanivaló), továbbá a tragikus véget előrevetítő kettős jóslat, alliterációjával és a feltételezett halálnem megnevezésével (lányságodat veszi, fejemet véteti) egyszerűen nem tölthetik be valódi szerepüket – minthogy Fehér László itt nem az, akit a variánsok sokasága élénk állít. Az általában másodjára, de immár a bíró személyére vonatkoztatott jelzők ebben az előadásban csupán itt jelennek meg. A más variánsokban László fejről a balladai történet folyamán a bíróra átszármaztatott jelzők felhangzása (*bitang, akasztanivaló*) ezért ebben az előadásban legfeljebb László haragjáról és jó megérző képességéről tanúskodhat. Az általa anticipált fejevétel és a bírót illető második jelző között sem feszülhet így az az ellentét, amit a teljesebb változatok generálnak: hogy tudniillik az ‘akasztanivaló’, aki húgát meggyalázta, őt nem egyszerűen megöleti, hanem nemesemberhez méltatlan halálbüntetésre, akasztásra ítéli. Megjegyezni való, hogy e variáns 8-as egységében a halálnemről éppenséggel nem esik szó, a rabok csak ennyit mondanak Annának: „Most vitték el a zsandárok”, így aztán az imént említett méltánytalanság–törvénytelenység rejtve marad. Ennyiben legalább konzekvens a változat, – és a társadalmi háttérrel e pontot érintő hiányosságát igazából csak a variánskör ismeretében, a többi változat fényében érzékelhetjük.

A ballada harmadik szereplőjéről, a ‘bíróról’ is külön kell szólni. A szövegekből kitetszik, hogy amennyiben tulajdonnéven nevezik, a legtöbb esetben idegen népnévű.

²⁵ MNT 507.

Vezetékneve a vizsgált szövegekben Török vagy Horvát,²⁶ ehhez néha társul a köznévi megjelölés is, mint a *bíró uram*, *hadnagy uram* vagy *börtöngazda*. Ő a ballada egyértelműen negatív figurája. A változatok összessége alapján jól megfoghatóan kirajzolódik alakja. A következőket tudjuk meg róla: törvény adta jogával mindenáron élni akar (elfogja és megöleti Lászlót), és hatalmával család módra visszaél (Fehér Anna szüzességét veszi, ígérletét nem tartja be). A lótolvaj Lászlót még a birtokhatáron belül akarja elfogtatni, hogy szabadon bíraskodhasson felette.²⁷ Ez lehet a magyarázata az [1]-es szerkezeti elemben kirajzolódó hajsza drámai heveségének, amiről számos variáns érzékletes képet nyújt. A mozgósítás, biztatás leggyakoribb kifejezése a „Rajta, rajta!”, és néhol felhangzik a Lászlóra kiáltott két jelző is: „huncut” és „akasztófáravaló,” amelyekkel az üldözőket sarkallják a tolvaj elcsípésére, erősítve a kézre kerítési akció szükséges és jogos voltát. László megítélése ebben a részben még egyértelműen negatív, a törvény oldaláról nézve. Néhány esetben előfordul azután, amint láttuk, hogy ugyanezek a jelzők (esetleg hasonló jelentésű változataik) később, a [6]-os szerkezeti egységben újból feltűnnek. Beszédes tanúja ez a balladai cselekmény során időközben visszajára forduló megítélésnek: amennyiben a negatív jelzőknek az igazság szerint nem Lászlót, hanem éppenséggel a bírót (azaz a törvény őreit) kell illetniük.²⁸ A szöveg-korpusz vizsgálatából előtűnik egy, a bíró alakját még tovább árnyaló jellemvonás, ami mögött mintha a magát tekintélyesebbnek, gazdagabbnak feltüntetés vágya húzódná. Persze a balladaénekesek igyekezetén múlik, hogy apró részletekkel hogyan ruházzák fel a karaktert, mikrokörnyezetén keresztül is. Hogy a bíró tehetősnek tűnik, arra olyan részletek mutatnak, mint a változatok sorában feltűnő szoba berendezésének rajza (a [7]-es, éjszakai jelenetben). A fekvőhely, amelynek szerepe a történetben amúgy is jelentős, különleges hangsúlyt kap: a ballada énekesei mint egy ‘polgáribb’, rangosabb berendezési tárgyra hivatkoznak (divány, szép gombos nyoszolya, singolt ágy).²⁹ Ugyanebben a jelenetben, amikor éjjel a nyugtalanító külső zajokról hazugsággal akarja Anna figyelmét elterelni, a bíró saját kocsisáról és lováról beszélve ilyesféle részletekkel toldja meg

²⁶ Vargyas 1976. II.: 136. A „Szégyenbe esett lány” ballada kapcsán (Angoli, Londonvári): „népre utaló nevek (...) mindig szomszédos népek nevét említik: nálunk németet és törököt ...” (De a horvát éppúgy beleillik a sorba.)

²⁷ Jöccime ehhez az 1848-ig érvényben volt rendi kor pallosjoga, amelynek alapján a király felhatalmazását élvező földesurak a birtokukon elfogott bűnözőket más bíróság bevonása nélkül letartóztathatták, megkínozhatták és kivégeztethették. A kiváltságot leggyakrabban akasztófa jelezte a birtokhatáron vagy a település központján. (Internetes források alapján.)

²⁸ A vizsgált anyag három variánsában hullnak vissza a [6]-os szerkezeti egységben a bíró fejére a korábban Lászlóra kiáltott jelzők: MNT 483., 486., 510.

²⁹ MNT XI. 483., 528-529. VAR. b), 533-543. VAR. k), 538.

magyarázatát: *Arany annak a kantárja*, vagy: *Aranyos a kantárszára*; máshol pedig: *Réz annak a zabolája*, *Aranyos a cikli szára*.³⁰ Mintha a nemes- vagy félnemes-fém anyagok említésével egyúttal gazdagságát is hangsúlyozni akarná Anna előtt, azért hozza ezeket föl (ő, azaz a ballada, vagyis éneke). Szinte direkt 'leleplező' ebben a sorban az efféle irreális társítás: *arany a kantárja*. Az indíték ugyanaz lehet, amiért és ahogy a bíró szobájának berendezését leírják. Fehér Anna, aki várban (kastélyban) lakik, és van kocsisa, lovai, hintója, kincsestára, rangban jóval magasabban a bíró fölött áll, ám a szituációban, amelybe kerül, mindez mit sem számít. A bíróra ruházott, törvény adta hatalom hajtóereje (Anna iránti vágyával párosulva) oly elsőpró, hogy föl sem merül, hogy a váltságdíj fejében futni hagyja Lászlót. Érdekes egyébként a váltságdíj-kérdés: a bíró kivétel nélkül mindig (minden változatban) visszautasítja! Az egyik variánsban önérzetesen kijelenti: „Van nekem elég aranyam!”³¹ A váltságdíj visszautasítása mindenesetre egyfajta cserealap váltás az alkuban, amelynek a feltételeit ő akarja megszabni. Logikailag így szinte méltányosnak tetszhet az egyezés: a pénz helyett övé lesz Fehér Anna. Aljas indítékainak gyökerei azonban világosan kitetszenek: a gyönyörű lány iránt érzett vágya tetéződik ellenszenvével, amit László az övétől merőben más életformát, gondolkozásmódot tükröző, törvényt semmibe vevő, demonstratív tétével vált ki benne. Minden bizonytalannal éppúgy irritáló szemében a törvénytisztegető magatartás, mint a család gazdagsága, s mindez arra indítja, hogy hatalmával visszaélve, ranggal–pénzzel nem törődve, bosszút álljon rajtuk. Ráadásul ezt azzal a látszattal teszi, hogy a megvesztegetéstől elzárkózott, a bűnöst pedig törvény adta tisztének megfelelően megbüntette. A variánsvizsgálat rávilágított a bírónak még egy súlyos vétkére, és ez a halálbüntetés módjával kapcsolatos. Ellentét áll fenn ugyanis a 6-os szerkezeti egység Annát figyelmeztető szózatában, László által felvillantott lefejezés és a tényleges kivégzési mód, az akasztás között. A nemeseket a törvény és szokásjog alapján fejvesztés illette meg, számukra a kötél általi halál dehonesztáló. A teljes variánskészlet vizsgálata aláhúzza ezt, amennyiben László önmagának jószolt halála 41 változatban lefejezés, míg csupán két változatban akasztás.³² Az akasztás nemtelen voltát³³ hangsúlyozza az is, hogy László a bírót

³⁰ MNT XI. 507., 510., 522.

³¹ MNT XI. 499–517. VAR. b)

³² Ez számszerűen is rámutat a kivégzési módot illető két lehetőség közül a rangnak kijáró halálnem (fejvesztés) elsőbbségére az igazságtalanul alkalmazott akasztással szemben. Egyben pedig természetesen azt is jelzi, hogy ez a ballada előadói tudatosult!

³³ Történelmünkben nyomon követhető a kivégzés-nemek közötti különbségtétel jelentősége, elég, ha az aradi vértanúkra vagy Batthyány Lajosra gondolunk. Batthyány inkább sebet ejtett nyakán, hogy ne történhessen meg, amitől annyira irtózott: hogy akasztófán csüngjön majd holtteste, mint egy közönséges gonosztevőé. (Heraldikai lexikon: hu.wikibooks.org/wiki/Heraldikai_lexikon). Ugyancsak ide tartozik a következő adalék, Haynau

38 változatban az „akasztófáravaló” jelzővel ruházza föl. A 8-as jelenetben Annával a rabok közlik, hogy Lászlót elvitték („zöld erdőbe, zöld mezőbe”), és felakasztották. Az *akasztófa* (bitófa) említése szinte egyöntetű variánsainkban, 43-szori felbukkanásával szemben alig áll néhány kivétel. (Ilyen pl. az egyébként is hiányos, 4-soros szerkezeti egységbeli egyetlen sor: „Most vitték el a zsandárok,” és egy töredékes balladavariáns, amelyben a talányos jelentésű mondat akár a másvilágra is utalhat: „Elvitték a te bátyádat /Messze-messze, más vidékre.” Máshol, ahol ebben a részben ugyan csak ennyi van: „Kint nyugszik a temetőben,” az előző, 7-es, éjszakai jelenetben Anna rájön a csalásra, és így kiált: „Átkozott légy, bíró uram,/ Bátyám viszik a bitóra!”)³⁴

A tragikus végkifejlet (morális) ellensúlyozásához elengedhetetlen a balladai igazságszolgáltatás. A típus összes teljes változata tanúsítja ezt. E „feladatot” Fehér Anna monológja, a bíróra mondott átká teljesíti. Az átok bemutatását legjobb, ha egy, anyagunkban unikálisnak bizonyult szövegrészlettel kezdjük! A vizsgált variánskörben egészen kivételesnek számít az az előadás,³⁵ amelyben Anna átká kiegészül a bíró jóvátételt célzó, képletes házassági ajánlatával: „Né átkozódj, Fehér Anna, / Koszorút kötök számodra, / Gyöngyvirágból, ibolyából, / Szép két teljes vijollából.” Elutasításában bátyja korábbi figyelmeztető szavait („Néked bécsületed veszi,/ A bátyádat megöleti”) „idézi” Anna, a szükséges átalakításokkal nyomatékosítva indoklását: „Nékem bécsületem vitted, /A bátyámat megöletted.” A jóvátételi ajánlat (amelynek tehát szintén egyfajta igazságszolgáltatás volna a szerepe) külföldi – portugál és katalán – megfelelőiről Vargyas monográfiájában olvashatunk.³⁶ Magyar balladakiadványokban is találunk azonban változatunkéhoz hasonló, jóvátételt felkínáló befejezést tartalmazó szöveget.³⁷ Vizsgálati anyagunk végigénekelte balladáiban az átok nyitóformulájának legállandóbb alakja a következő: „Átkozásom nem szokásom”. Ezt e kifejezési ‘sablon’ előfordulási statisztikája is megerősíti, amennyiben a fenti, szó szerint egyező megfogalmazás 34 variánsunkban hangzik fel. Valószínűleg ritmikussága és a belső rím (átkozásom – nem szokásom) miatt ilyen tetszetős ez a megformálás. Ezzel a rögzült formulával szemben az átkozást szintén mintegy

„kegygyakorlásáról”(>): Dessewffy Arisztid és Lázár Vilmos ítéletét kötélről puskagolyóra enyhítette, mivel ők nem a cári, hanem a császári csapatok előtt tették le a fegyvert. (Nemeskürty 1977: 411.)

³⁴ MNT XI. 510., 501., 535.

³⁵ MNT XI. 525.

³⁶ Vargyas 1976. II.: 299.

³⁷ Ortutay 1985. 25.sz. és Ortutay-Kríza I. 1968. Magyar népballadák (forrásuk: Kálmány 1877–78. I. 24–27. Pécska, Arad m.), Ujváry 1977: 16–18.

bevezető-bejelentő, az 'átok' vagy 'átkoz' szótónek különféle bővítménnyel ellátott, 12 megoldása áll.³⁸

A gyakori indításhoz: „Átkozásom nem szokásom” hat ízben³⁹ csatlakozik egy különös kitétel: „De ha megfog, a' ssé bánom!” Az átkozás 'természetrájtát' kellene ismernünk ahhoz, hogy ezt a kijelentést igazán értelmezni tudjuk. Valószínű jelentése ez volna: nem szoktam átkozódni, de most az egyszer nem bálnám, ha az átkom beteljesülne. Másrészt akár közvetítheti ezt is: ha jogtalan az átkom, vissza is szállhat a fejemre, de azt sem bánom. (Mert vonatkozhat az ige egyszerre egyes szám 1. személyre: 'megfog' *engem* vagy 2.-ra 'megfog' *téged*.)⁴⁰ A szerkezeti egység említett kezdősorát – bárhogy fogalmazza is, pl. „Nem átkozlak, nem szokásom” – azonnal cáfolja a rákövetkező átoksorozat. Az ellentmondásos gesztust a variánskör teljes ismerete nélkül nehezebb volna értelmezni; az átkot bevezető megjegyzések mindenesetre az átkozás kivételes jelentőségét nyomatékosítják. Hogy mi rejlik Anna vonakodást kifejező kijelentése mögött, az legtisztábban talán az MNT XI. 475. jelzetű variánsunk következő sorai kapcsán világlik ki: „*Té're ese Fehér Anna, / Ugy átkozá Horvát Miklóst.*” A térdre esést vélhetnénk bár a halálhírrrel szembesülő hűg fizikai összeomlása jelének is (amit más variánsokban e helyen az 'összeroskadt,' 'összeesett', stb. igék fejeznek ki), itt mégsem erről van szó. Ez valójában a Feljebbvaló közbenjárásáért való folyamodás megfelelő testhelyzete, – áldásért vagy átokért. (Két változatban az átokszöveg része az áldás megvonása is.⁴¹) Az átkozódás mint tett, önmagában nagy horderejű Anna számára, ennek kifejeződése pedig átkának és abban minden egyes szavának még nagyobb hangsúlyt ad. A bírót célzó átkok sorozatának elemei két nagy csoportba oszthatók, sőt, maguktól oszlanak kétfelé, abban az értelemben, hogy amint a balladavariánsok együttes vizsgálata kimutatta: a csoportok elemei a másik csoportéival nem vegyülnek. A kezdő átkok elementáris erejűnek mondhatók, ezek állandó elemei Anna átkainak, amelyeket a szintén érzékletes, inkább hétköznapi jellegűek követik. Az első csoport elemi szükségleteket (mosdást, szárítkozást és étkezést) érintő, mágikus színezetű, három leggyakoribb átk: „Mosdóvized vérré váljon” (40 var.), „Törülködöd lángot hányjon” (41 var.) és „A kényered kővé (földdé) váljon” (24 var.).

³⁸ Az átokbéli nyitósor egyik fajta megfogalmazásának közköltészetbeli jelenlétére Csörsz Rumen István volt szíves felhívni figyelmem. Az 1810-20-as években volt legnépszerűbb, és nyomtatásban is megjelent (1834) egy szerelmi dal, amelynek részlete a következő: „Nem átkozlak, nem szokásom, / De sok sűrű sohajtásom / Felhat a' magas egekre, / Mind te felelsz meg ezekre.” Megjegyzendő azonban, hogy a vizsgált variánskörön belül a balladában 6 ízben szereplő eme kezdősor, kivétel nélkül, minden esetben átokmondást vezet be!

³⁹ Ld. pl. MNT XI. 509. VAR., 516., 517., 533-543. VAR. g)

⁴⁰ Vö. „*átok*” címszó: Pócs Éva, (Magyar Néprajzi Lexikon I. 1977 : 166-167) az átkokról mint rontó célú ráolvasásról. Vö. továbbá: „*szómágia*” (uő) Magyar Néprajz VII. 1990.: 656. a ráolvasásról mint a szómágia művészi, állandó szöveggé szerveződött kifejezésformáiról.

⁴¹ MNT XI. 483., 526.

A második csoport átkai a szenvedések közepette telő, hosszú, költséges, gyógyíthatatlan betegség kínjait hivatottak különféleképpen előidézni. Jellemző ezek felnagyítása számokkal. Pl. „Tizenhárom (*harminchárom*, esetleg *tizenkilenc*) szekér (vagy *kazal*) szalma rothadjon meg az ágyadban” (33 var.). „Tizenhárom (*harminchárom*, néhol *tizenkilenc*) sor patika⁴² ürüljön ki a számodra” (32 var.). „Tizenhárom esztendeig nyomjad az ágyad fenekit” (5 var.), „Tizenhárom (*hetvenöt pár*) ökör ára kevés legyen patikára” (4 var.). Néhány előadásban Anna átkai között különös elemek is felbukkannak, ilyen pl. a bíróra rontás-szerűen ráolvasott, állattá változás kívánsága: „...lúddá váljon, és az utcán kiabáljon,⁴³” használati tárgyai ellene fordulása: „késed, villád neked álljon,⁴⁴” „pár pisztolyod agyonlűjjön,⁴⁵” stb. Megesik, hogy a ballada énekese az átok beteljesüléséről is tudósít, ezzel variánskörünkben csupán háromszor találkozunk:⁴⁶ „Tizenhárom esztendőre / Vigyenek a temetőbe! / *Tizenhárom esztendőre / Elvitték (Kivitték) a temetőbe.*// Egyszer pedig az éneklés két utolsó sora után – „Lova lába megbotoljon, / S a nyaka jës ott kitörjön!” – az előadó hozzáfűzi prózában (a hangfelvétel is megőrizte): „S azt mondják, úgy ës lëtt!!!”⁴⁷

A szövegekben itt-ott megjelenő „idegen” hangról érdemes még ezzel kapcsolatban külön megemlékezni. Néhol megbújva, máshol feltűnőbben kiszól valamiféle narrátori hang a balladából. A megszokott elemekből, kifejezésekből komponált sorokból néha csak annyit érzékelünk, hogy valahogy más, mint a megfelelő, más variánsok hasonló szövegrészei. Például vegyük az egyik variáns 7-es szerkezeti egységének, éjszakai jelenetének részletét: „– Török Miklós, börtöngazda, //: Veled hálók eggy éjszaka,:// Ha szabad lesz bátyám máma. // – Éjfél után három óra,/ Kelj fel, Anna, viradóra!/ Kocsisod lovát itatja, / Zabla csörög a szájába.”⁴⁸ Az elején nyilván Annát halljuk, miután bátyja figyelmeztetése ellenére elmegy a bíróhoz (itt ’börtöngazdához’). A folytatás második része sem különbözik nagyon a változatok megfelelő szövegrészeitől, legfeljebb annyiban, hogy a bíró általában saját kocsisáról és lováról beszél, amikor hazug módon magyarázni próbálja valahogy a felriadó Annának, mi okozza a zajt. Ami viszont eléggé szokatlan a változatkör egészét tekintve, hogy nem tudni, kinek a szájából szól ez a két sor: „Éjfél után három óra, / Kelj fel, Anna, viradóra!” Valaki ébreszti Annát, de kicsoda? A bíró biztosan nem, hiszen ő éppenséggel

⁴² patika: gyógyszer értelemben

⁴³ MNT XI. 513-514.jegyz. és 514.

⁴⁴ MNT XI. 533-543. VAR. b)

⁴⁵ MNT XI. 486.

⁴⁶ MNT XI. 533–543. VAR.a). i.), 517.

⁴⁷ MNT XI. 475.

⁴⁸ MNT XI. 511. 13-14. strófa

megnyugtatni igyekeznek, figyelmét elvonni, gyanakvását elaltatni, amíg csak lehet. Arra tudunk csak gondolni, hogy ez a két sor az előadó hangja, beleszólása a történetbe.⁴⁹ Hogy létezik ez a narrátori hang, és nem csak itt, hanem máshol is észlelhető, arra még egy példát lássunk, egy előadás elejéről! Amiről szó van, az pedig mindössze egy árulkodó jelző. „Fehér László lovat lopott/ A Fekete-jalom alól. / Rácsapott a szélső lóra, / Nagyot csördült az ostora.// Kutya Horvát meghallotta, / Hogy a lovát elrabolta. / – Fogjátok el a bitangot, / Az akasztófárávalót!...⁵⁰ A „kutya Horvát” jelzős szerkezet kiszólás! A jelzővel mindjárt a történet elején minősítette az előadó a bírót, abban a részben, ahol pedig a negatív szereplő még a lótolvaj Fehér László.⁵¹ Ez az egyetlen apróság is jól példázza, hogy az előadó (és a közösség) véleménye alig észrevehetően is át- átüt a hasonlóképpen, de sosem egyformán rögzült szöveg szövetén.

Mint ahogy a dallamtípus körvonalait a hozzá tartozó dallamok meghatározólag kijelölik, a balladai szövegvariánsok láncolata is kirajzol egy egységes szövegtípust, mint a jelen esetben „a Fehér László” balladáét. Az egyes variánsok mindegyike hordozhat a többtől eltérő, különös vonásokat, amelyektől még többnyire önmagukban is értékelhető az alkotások zöme. A változatok szisztematikus egymásra vonatkoztatása a történés megfelelő pontjain azonban többletinformációt tartogat az elemző számára. Kitűnnek a jellegzetességek egy-egy szövegrészlet különféle vagy éppen megrögzült megfogalmazásában, fény derül a cselekmény szerveződésére az egyes mozzanatok sorrendiségének követésével, a súlyponti eltolódásokban megmutatkozik az adott részlet különossége. A felhozott példák alapján követhetjük, milyen tartalmi változáshoz vezet két szerkezeti egység (4-es és 6-os) időrendi cseréje, hogy egy jellegzetes mozzanat (a testvérek meghitt üdvözlete) máshová kerülése mit eredményezhet. A három főszereplő jellemrajza, társadalmi háttere, egymáshoz való viszonya, valóságos kilétük apró mozzanatok tükrében villan föl és tisztázódik. Kérdéseket vetnek föl a „betyáros” vonások és a renitens főúri attitűd jelei László alakjában (bravúr, lopás, – az árulkodó „aktív igemód”); tisztázandó, eladja-e, elárulja-e Annát saját bátyja (a „gyönyörű” jelző mibenléte); feltűnő kettejük kapcsolatának különös közelsége (a meghitt üdvözlet igéi: álmodozom, hervadozok). Kiviláglanak a bíró ellentmondásos személyiségének összetevői (törvény adta hatalom – pallosjog, vagyoni státusza – váltságdíj elutasítása).

⁴⁹ Vagy mondhatni, a közösségé, amelynek tagjai a balladát éltetik.

⁵⁰ MNT XI. 510.

⁵¹ Ebben a variánsban megfogalmazódik, hogy a lopott ló a bíróé, akinek dühét ezért akár jogosnak is érezhetnénk. A „bitang” és „akasztófárávaló” jelzőket ő kiáltja Lászlóra, míg a „kutya Horvát” szókapcsolat egyértelműen a balladénekes erkölcsi ítéletét tükrözi.

Jelentősége van a halálbüntetés módjának (a jelző: „akasztófáravaló” előbb Lászlóra, később a bíróra vonatkozóan hangzik, László nemtelen kivégzése). Anna és az átokmondás (a balladai igazságszolgáltatás, az átok ’vonakodó’ bevezetésének értelmezése), a fel-felbukkanó narrátori hang megjelenései. Az említett kérdések mindegyikét a variánskör darabjainak együttes szövegvizsgálata vetette föl, és azokra válaszokat a sajátos, komplex szemléletű elemzés eredményei kínáltak.

Melléklet 1.

A szerkezeti egységek meghatározására szolgáló változat

Szerkezeti váz: [1], [2], [3], [4], [5], [6], [5], [7], [5], [8], [5], [9]

- [1] 1. Fehér László lovat lopott
A Fekete-halom alatt.
Ostorával nagyot pattant,
Behallatszott Gönc városba/várába.
2. Gönc városba, rajta, rajta!
Fehér László el van fogva.
- [2] Fehér Lászlót, hogy elfogták,
Vallomásra szólították.
3. – Van-e apád, van-e anyád?
– Nincsen apám, nincsen anyám,
Csak egy gyönyörű hugocskám,
Kinek neve Fehér Anna.
- [3] 4. Fehér Anna, hogy megtudta,
Hogy a bátyja el van fogva,
Leszalad az istállóba,
Istállónak ajtajába.
5. – Fogd be, kocsis, a lovamat,
Rakd rá minden aranyamat!
Holnap megyünk messzi útra,
Bátyám szabadítására.
- [4] 6. – Bíró uram, adjon Isten!
– Adjon Isten, ami nincsen!
– Hoztam neked sok aranyat,
Szabadítsd ki rab bátyámat!

7. – Nem kell nekem az aranyad,
Csak egy éjjeli hálásod.
Háljál velem egy éjszaka,
Szabad lesztek egy órára!
- 5 8. Erre Anna semmit nem szólt,
Végigsétált a fojosón,
Fojosórú fojosóra,
Megy a börtön ajtajára.
- 6 9. – Fehér László, édes bátyám,
Hallod, mit beszél a bíró?
Háljak véle az éjszaka,
Szabad leszünk egy órára.
10. – Ne hálj vele, a disznóval,
Akasztófáralával!
Neked lányságodat veszi,
Nekem pedig fejem veszi.
- 5 11. Erre Anna semmit nem szól,
Végigsétál a fojosón,
Fojosóruul fojosóra,
Megy a bíró ajtajára.
- 7 12. – Bíró uram, egy az óra,
Mi csörög az udvarodba?
– Lovam viszik itatásra,
Zabla csörög a szájába.
- 5 13. Erre Anna semmit nem szól,
Végigsétál a fojosón,
Fojosóruul fojosóra,
Megy a börtön ajtajára.
- 8 14. – Fehér László, édes bátyám,
Ébren vagy-e vagy meghaltál?
Felelik a többi rabok:
– Ne itt keresd rab bátyádat!
15. Zöld erdőbe, zöld mezőbe,
Akasztófa tetejibe,
Akasztófa tetejibe,
Sűrű erdő közepibe.
- 5 16. Erre Anna semmit sem szól,
Leroskadott a fojosón.
Fojosóruul fojosóra,
Megy a bíró ajtajára.

9] 17. – Bíró uram, átkozásom nem szokásom,
Mosdóvized vérré váljon,
Törülköződ lángot hányjon,
A kenyered kőé váljon!

18. Tizenhárom sor patika
Ürüljön ki a számodra,
Tizenhárom kazal szalma
Rohadjon el az ágyadba!

19. Tizenhárom esztendeig
Nyomjad az ágyad fenekit,
Tizenhárom esztendőre
Vigyenek a temetőbe!

Andornaktálya (Borsod), Karanyic Gáborné Vizi Mária (43). Marosy, 1953. IV. NI 3319.

MNT XI. 502–504. VAR. a)

Melléklet 2.

1. Fehér Laci lovat lopott
A Fekete-halom alatt.
Ojat vágott ostorával,
Behallatszott Fehérvárra.

2. Fehérvárra, rajta, rajta,
Fehér Lacit hogy elfogják!
Fehér Lacit el is fogták,
Vallatóra szólították.

3. – Van-e apád, van-e anyád,
Van-e gyönyörű hugocskád?
– Nincsen apám, nincsen anyám,
De van gyönyörű hugocskám,

4. Kinek neve Fehér Anna,
Bent lakik a Fehér várba.
Kinek neve Fehér Anna,
Bent lakik a Fehér várba.

5. Eztet Anna meghallotta,
Hogy a bátyja el van fogva.
Leszalad az istállóba,
Istállónak ajtajába.

6. – Fog' be, kocsis, a lovakat,
Rakjál rája szinaranyat!

Holnap megyünk hosszú útra,
Bátyám szabadítására.

7. – Jó estét hát, bíró uram!
Hoztam néked szinaranyat,
Hoztam néked szinaranyat,
Szabadítsd ki a bátyámat!

Csépa (Jász-Nagykun-Szolnok), Mészáros Máttyás „Puci” (42). Schnöller, 1956. VII.

MNT XI. 533–543. VAR. g)

IRODALOM

HOLBEK, Bengt

1987 *Interpretation of Fairy Tales, Danish Folklore in a European Perspective*. FFC 239, Vol. CIII.

INTERNETES FORRÁSOK

<http://majt.elte.hu/Tanszekek/Majt/Magyar%20JogtorteNET/magyarazatok/pallosjog.htm>),
<http://hu.wikipedia.org/wiki/Pallosjog>

KÁLMÁNY Lajos

1877–78 *Koszorúk az Alföld vad virágaiból*. 1–2. Arad

KÜLLŐS Imola

1990 *Latorköltészet és betyárfolklor. A folklóralkotások sajátosságai egy témakör történeti változásának tükrében*. (Kandidátusi disszertáció)

MAGYAR NÉPRAJZ VII. 1990

Folklor 3. *Népszokás, néphit, népi vallásosság*. (Főszerk. Dömötör Tekla, szerk. Hoppál Mihály, a szerk. munkatársa Barna Gábor) Akadémiai Kiadó, Budapest

MAGYAR NÉPRAJZI LEXIKON I. 1977

(Főszerk.: Ortutay Gyula) Akadémiai Kiadó, Budapest

MNT XI.

2011 A Magyar Népzene Tára XI. Népdaltípusok 6. (Szerk. Domokos Mária) Balassi
Kiadó: Budapest

NEMESKÜRTY István

1977 „Kik érted haltak, szent Világszabadság” A negyvennyolcas honvéd hadsereg
katonaforradalmárai. Magvető: Budapest

OLOSZ Katalin

2011 *Fejezetek az erdélyi népballadagyűjtés múltjából.* Kriza János Néprajzi Társaság:
Kolozsvár

ORTUTAY Gyula

1959 *Variáns, invariáns, affinitás. (A szójhagyományozó műveltség törvényszerűségei.)*
MTA II. Oszt. Közl. IX. 233–238.

ORTUTAY Gyula – KRIZA Ildikó

1968 *Magyar népballadák.* Szépirodalmi Könyvkiadó: Budapest

PAKSA Katalin

2005 *Kodály Molnár Anna-kórusművének népzene-történeti összefüggései.* Magyar
zene-történeti tanulmányok, A nemzeti romantika világából. (Szerk. Bónis
Ferenc) Püski 199–212.

PÓCS Éva

1977 „átok” címszó. Magyar Néprajzi Lexikon I.

1990 „szómágia”. Magyar Néprajz VII.

2002 *Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán.* Válogatott tanulmányok
L’Harmattan, Budapest

RUDASNÉ BAJCSAY Márta

2012 „Folyosóról folyosóra”, a variánsok útvesztői között. (kézirat, PhD disszertáció)
Pécsi Tudományegyetem, Interdiszciplináris Doktori Iskola, Néprajz –
Kulturális Antropológia szakirány.

UJVÁRY Zoltán

1977 *Szállj el, fecskemadár. Gömöri népballadák.* Debrecen

VARGYAS Lajos

1976 *A magyar népballada és Európa I-II.* Zeneműkiadó, Budapest

VOIGT Vilmos

1998 *A magyar folklór* (szerk.) 5. fejezet: Mese. Osiris, Budapest